

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
КАФЕДРА МУЗЕЄЗНАВСТВА І ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

**ВСТУП
ДО МУЗЕЄЗНАВСТВА
І ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА**

Навчальний посібник

Київ
Видавництво Ліра-К
2019

УДК 069
В858

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 28 від 13.04.2018 р.)*

Рецензенти:

Терпільовський Р. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка;

Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук, провід. наук. співроб. відділу античної археології Інституту археології НАН України;

Залізняка Л. Л., доктор історичних наук, професор, зав. відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України;

Горбань Ю. І., кандидат культурології, доцент, директор наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв.

Редакційна колегія:

Гончарова О. М., доктор культурології, професор
(голова редколегії, головний редактор);

Пустовалов С. Ж., доктор історичних наук, доцент
(заст. голови редколегії);

Ольговський С. Я., кандидат історичних наук, професор

В858 **Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства** : навч. посіб. / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. – 490 с.

ISBN 978-617-7748-95-2

У пропонованому навчальному посібнику кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв висвітлено актуальні питання музейної та пам'яткоохоронної сфери, історії, археології, законодавчого забезпечення даної галузі, експертизи історико-культурних цінностей, а також представлено погляди провідних науковців і практиків щодо вирішення актуальних проблем музеєзнавства і пам'яткознавства.

Навчальний посібник адресований студентам, аспірантам закладів вищої освіти, які вивчають музеєзнавство і пам'яткознавство, науковцям, музейним працівникам, а також усім, хто цікавиться музейною справою.

© Київський національний університет
культури і мистецтв, 2019

© Колектив авторів, 2019

© Видавництво Ліра-К, 2019

ISBN 978-617-7748-95-2

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Законодавче забезпечення музейної та пам'яткоохоронної діяльності.....	7
1.1. Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України	7
1.2. Законодавчі основи охорони культурної спадщини в діяльності міжнародних неурядових організацій	17
1.3. Законодавство України в галузі охорони культурної спадщини (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)	25
1.4. Законодавчі терміносистеми музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності	40
1.5. Музеї України у системі публічного управління та адміністрування: нормативно-правовий дискурс.....	51
Розділ 2. Музейна діяльність: теорія та історія	66
2.1. Музей як соціокультурний інститут. Генеза та еволюція музею	66
2.2. Історія розвитку музеїв в Україні	74
2.3. Становлення та розвиток музеєзнавства	82
2.4. Соціальні функції музеїв	90
2.5. Теоретичні дослідження музейної діяльності.....	96
2.6. Музейний простір у контексті культурологічних досліджень	104
2.7. Музеєзнавство в гуманістичній концепції освіти.....	108
Розділ 3. Прикладне музеєзнавство.....	116
3.1. Науково-дослідна робота музеїв	116
3.2. Науково-фондова робота музеїв	125
3.3. Експозиційна діяльність музеїв.....	136
3.4. Інноваційні технології музейної експозиції.....	147
3.5. Екскурсійна діяльність музеїв.....	155
3.6. Культурно-освітня робота музеїв.....	165
3.7. Сучасні музейні атракції.....	178
3.8. Проектування архітектурних форм музеїв.....	203
3.9. Інноваційні технології в сучасному музейному просторі.....	217
3.10. Соціально-культурне проектування в музейних закладах	226
3.11. Зарубіжні виставкові музейні проекти як засоби формування позитивного іміджу держави	236

Розділ 4. Теоретико-методологічні проблеми археології та пам'яткознавства	251
4.1. Археологія та музеєзнавство в науковому дискурсі	251
4.2. Археологія як навчальна дисципліна у системі освіти	259
4.3. Пам'яткознавство як наука про колективну пам'ять	268
4.4. Пам'яткознавство як навчальна дисципліна	275
Розділ 5. Охорона та використання культурної спадщини	287
5.1. Охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні	287
5.2. Музеї-заповідники України	298
5.3. Музеї-скансени: історія, сучасність та перспективи розвитку	310
5.4. Напрямки розвитку скансенів в Україні: експериментальне моделювання ремесел	318
Розділ 6. Експертиза музейних колекцій	330
6.1. Експертиза археологічних колекцій музеїв	330
6.2. Експертиза нумізматичних колекцій музеїв	407
6.3. Експертиза та музеєфікація зброї	423
6.4. Експертиза пам'яток меблярського мистецтва	443
6.5. Експертиза пам'яток образотворчого мистецтва	453
6.6. Експертиза іконопису	466
6.7. Експертиза та музеєфікація пам'яток науки та техніки	477
Відомості про авторів	488

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства» узагальнює теоретичні напрацювання та практичні досягнення в галузі сучасної музейної та пам'яткоохоронної діяльності. Розрахований для студентів спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство», він пропонує традиційні та нові підходи у діяльності музеїв, акцентуючи увагу на соціальній місії музею. Навчальний посібник розкриває правові, суспільні, технічні, фінансові, комунікаційні аспекти діяльності музею як науково-дослідного та культурного інституту. Навчальний посібник складається з шести розділів, довідкового апарату, ілюстративних матеріалів.

У першому розділі «Законодавче забезпечення музейної та пам'яткоохоронної діяльності» проаналізовано законодавчі основи охорони культурної спадщини в діяльності міжнародних неурядових організацій, подано до розгляду законодавчі терміносистеми музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності, висвітлено сутність пам'яток всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України.

Другий розділ навчального посібника – «Музейна діяльність: теорія та історія» – присвячений розгляду музею як соціокультурного інституту. В ньому проаналізовано еволюцію і генезу музеїв та його соціальну складову, виявлено становлення та розвиток музеєзнавчої науки, історію розвитку музеїв в Україні.

Третій розділ «Прикладне музеєзнавство» розкриває особливості управління сучасними музейними фондами. У розділі визначено науково-дослідну та фондову роботу музеїв, їхню експозиційну та екскурсійну діяльність. Висвітлено питання соціально-культурного проектування в музеях, інноваційних технології, сучасних музейних атракцій, виставкових музейних проєктів.

У четвертому розділі – «Теоретико-методологічні проблеми археології та пам'яткознавства» – розкривається сутність археології та пам'яткознавства як навчальної дисципліни студентів спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство».

Розділ «Охорона та використання культурної спадщини» розкриває сутність охорони культурної спадщини в Україні та аспекти діяльності музеїв-заповідників та музеїв-скансенів України.

Шостий розділ присвячений експертизі музейних колекцій. Розкривається сутність експертизи колекцій нумізматики, зброї, книги, меблів, пам'яток образотворчого та ювелірного мистецтва України.

Для зручності користування та всебічного розкриття змісту пропонується довідковий апарат, що включає зміст, передмову, список використаної літератури.

У запропонованому навчальному посібнику кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв висвітлено актуальні питання музейної та пам'яткоохоронної

сфери, історії, археології, законодавчого забезпечення даної галузі, експертизи історико-культурних цінностей, а також представлено погляди провідних науковців і практиків щодо вирішення актуальних проблем музеєзнавства і пам'яткознавства.

Навчальний посібник адресований студентам, аспірантам закладів вищої освіти, які вивчають музеєзнавство, пам'яткознавство, експертизу музейних колекцій, науковцям, музейним працівникам, а також усім, хто цікавиться музейною справою.

Розділ 1. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МУЗЕЙНОЇ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України

Презентація пам'яток у перші десятиріччя XXI ст. стала актуальною проблемою сфери охорони та використання нерухокої культурної спадщини. Особливо нагальна вона для державних історико-культурних заповідників і музеїв-заповідників, оскільки ці заклади культури не можуть (та не зможуть у майбутньому) функціонувати без привернення уваги якнайширших верств суспільства до власних пам'яток культурної спадщини. Підвищений інтерес існує до пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, розташованих на території України. Вони закономірно перетворюються на туристичні бренди нашої країни, соціально-культурне й економічне значення яких зростатиме відповідно до нормалізації ситуації в Україні та навколо неї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що цій проблемі в останні роки присвячено низку фахових публікацій [5; 7], документів міжнародної професійної спільноти [8], а також спеціальний міжнародний документ, який має вагомий методичний й суспільний значення. Це хартія Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (далі – ICOMOS) про принципи презентації та освітньої роботи щодо пам'яток культурної спадщини. Вона була підготовлена під егідою Міжнародного наукового комітету ICOMOS із презентації та освітньої роботи щодо пам'яток культурної спадщини і ратифікована XVI Генеральною Асамблеєю ICOMOS у м. Квебек (Канада) 4 жовтня 2008 року. Її український переклад уперше був опублікований того ж року в збірнику наукових праць НДІ пам'яткоохоронних досліджень [6, 127-132].

Ця хартія має для нас принципове методичне значення, оскільки містить такі основні визначення:

- інтерпретація (Interpretation) визначає все розмаїття потенційної діяльності, спрямованої на підвищення суспільної свідомості та покращення розуміння пам'ятки культурної спадщини;
- презентаційна комунікація (Presentation) – ретельно спланована комунікація презентаційного змісту, що реалізується за допомогою багатьох технічних засобів, включаючи (але не обов'язково) такі елементи, як

інформаційні панелі, музейні стенди, організовані пішохідні маршрути, лекції та екскурсії, мультимедійні аплікації та веб-сторінки;

- презентаційна інфраструктура (Interpretive Infrastructure) стосується фізичних інсталяцій, засобів, територій, пов'язаних з історичною місцевістю, або таких, що знаходяться на ній, які можуть певним чином використовуватися для презентації;

- презентатори пам'ятки (Site Interpreters) – переважно це співробітники заповідників, музеїв, екскурсороводи, журналісти, які пишуть на пам'яткоохоронну тематику, краєзнавці тощо [6, 128].

Зазначені вище основні визначення цієї хартії доповнюють сім основних принципів:

принцип 1: доступ і розуміння;

принцип 2: джерела інформації;

принцип 3: навколишнє середовище і контекст;

принцип 4: збереження автентичності;

принцип 5: тривалий підхід (планування);

принцип 6: заохочення до участі;

принцип 7: важливість досліджень, навчання, аналізу [6, 128-131].

У контексті пам'яткоохоронної діяльності невирішеною проблемою є узгодження принципів цього міжнародного документа з вітчизняним законодавством, а особливо з вирішенням практичних завдань.

Тож необхідно з'ясувати основні засади сучасної презентації нерухомих пам'яток культурної спадщини України, зокрема тих, які внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

На національному рівні основні засади презентації нерухомих пам'яток культурної спадщини визначаються Законом України «Про охорону культурної спадщини», підзаконними актами, затвердженими Кабінетом Міністрів України, методичними рекомендаціями, які затверджуються Міністерством культури України.

Перш за все, важливим питанням є критерії оцінки пам'яток, які затверджені Кабміном, а також методики визначення предмета охорони, тобто тих якостей, завдяки наявності яких об'єкт нерухомоті стає пам'яткою культурної спадщини. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 затверджено «Порядок визначення категорій пам'яток для внесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Зокрема, у п. 10 цього Порядку зазначено, що об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також, принаймні, одному з таких критеріїв:

- значно вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;
- безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;
- представляють шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців;
- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Об'єкти культурної спадщини місцевого значення (п. 11) повинні відповідати критерію автентичності, а також, принаймні, одному з таких критеріїв:

- вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;
- пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;
- є творами відомих архітекторів або інших митців;
- є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи [2, 549].

Сьогодні в Україні затверджені й діють нормативи, стандарти і принципи, що стосуються презентації пам'яток в обліковій документації (форми облікової документації і правила їх заповнення) [2, 670-689], а також Методичні рекомендації щодо визначення предмета охорони пам'яток як таких, зокрема за видами: історії, археології, монументального мистецтва, ландшафту [2, 690-708]. Важливе значення мають розроблені НДІ пам'яткоохоронних досліджень класифікатори, що встановлюють правила і кодифікують мову презентації об'єктів культурної спадщини всіх видів, типів і категорій [4]. У плані правильної презентації пам'яток археології важливе значення мають також «Методичні рекомендації по музеєфікації пам'яток археології» [2, 708-711].

Загалом ці документи і правила є цілком адекватними для внутрішнього використання. Однак у плані презентації нашої нерухомої культурної спадщини на світовому рівні набагато важливіше вдало (тобто адекватно) презентувати її для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Адже включення об'єктів національної культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО сприяє їхньому розвитку як центрів культури, науки, освіти, туризму.

На сьогодні до основного Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (без урахування об'єктів, які містяться у так званому Попередньому списку) від України включено сім об'єктів:

Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра (1990);

Ансамбль історичного центру Львова (1998);

Геодезична дуга Струве (2005);

Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини (2007, 2011);

Резиденція митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях (2011);

Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (2013);

Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі (2013).

Серед цих об'єктів три є транскордонними, а саме:

Геодезична дуга Струве – пам'ятка науки і техніки, яка проходить по території 10 країн Європи – Норвегії, Швеції, Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, Молдови. На території України розташовані пункти цієї дуги «Катеринівка», «Фельштин» і «Баранівка» (Хмельницька область) та «Старо-Некрасівка» (Одеська область).

Букові праліси Карпат – пам'ятка природної спадщини, яка розташована на території України і Словаччини. У 2011 р. вона була територіально розширена за рахунок аналогічних лісів на території Німеччини [10].

Особливо важливою є остання успішна транскордонна номінація, підготовлена за участю НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Вона стосується транскордонного Українсько-Польського проекту щодо включення дерев'яних церков Карпатського регіону до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У рамках номінації «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі», за результатами відповідних натурних обстежень, українсько-польською робочою групою (за участю автора цього параграфу) було визначено 8 об'єктів культурної спадщини від України. Вони є визначними взірцями пам'яток культурної спадщини – храмів лемківської, бойківської, гуцульської та галицької шкіл – і розташовані в трьох областях: Закарпатській (дві пам'ятки), Івано-Франківській (дві пам'ятки), Львівській (чотири пам'ятки). Це такі ансамблі й окремі споруди:

Ансамбль церкви Собору Святого Архістратига Михаїла (с. Ужок);

Ансамбль церкви Вознесіння Господнього (Струківська) (с. Ясиня);

Ансамбль церкви Різдва Пресвятої Богородиці (с. Нижній Вербіж);

Церква Зішестя Святого Духа (м. Рогатин);

Ансамбль церкви Собору Пресвятої Богородиці (Святого Дмитра)

(с. Матків);

Ансамбль церкви Зішестя Святого Духа (с. Потелич);
Ансамбль церкви Святого Юра (м. Дрогобич);
Церква Пресвятої Трійці (м. Жовква).

Аналогічно було визначено 8 пам'яток – номінантів, розташованих на території Польщі:

Церква Святої Параскеви (с. Квятонь);
Церква Архангела Михаїла (с. Туринськ);
Церква Покрови Пресвятої Богородиці (с. Овчари);
Церква Святого Якова (с. Поврозник);
Церква Святого Архангела Михаїла (с. Брунари Вижні);
Церква Архангела Михаїла (с. Смільник);
Церква Різдва Пресвятої Богородиці (с. Хотинець);
Церква Святої Параскеви (с. Радруж) [1].

Успіху двох номінацій 2013 року (щодо стародавнього міста Херсонеса Таврійського і його хори та дерев'яних церков Карпат) сприяла адекватна презентаційна робота, здійснена як українською, так і польською сторонами. Щодо обох номінацій були підготовлені пересувні виставки та презентаційні видання з поданням інформації англійською, німецькою, польською та українською мовами [1; 9; 11]. Експонування цих матеріалів у Парижі, Брюсселі, багатьох містах і суспільно важливих місцях Польщі та України (включно з Адміністрацією Президента України) зумовили одностайне схвалення цих номінацій 23 червня 2013 року на 37-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у Камбоджі, причому з дуже незначними зауваженнями й побажаннями. Важливо наголосити на тому, що такого успіху українські пам'яткоохоронці не мали ніколи: два українські об'єкти внесено до Списку за один рік і протягом однієї сесії. Зауважимо, що протягом попередніх 13 років (1998–2011) жоден український об'єкт (!), незважаючи на значні зусилля, не вдалося включити до Списку всесвітньої спадщини (довідково: номінації Геодезична дуга Струве та Букові праліси Карпат і давні букові ліси Німеччини вносила не Україна, а країни Євросоюзу). Підкреслимо ще одну важливу обставину: номінацію щодо дерев'яних церков вносила не Польща, а саме Україна за погодженням із польською стороною, оскільки полякам останніми роками не щастило з поповненням Списку всесвітньої спадщини своїми об'єктами, бо на всі їхні презентації Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відповідав відмовою.

Нині триває підготовка номінаційних досьє для внесення нових природних і культурних об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Станом на початок 2017 р. у попередньому списку (Tentative List) від України перебувають 15 об'єктів культурної спадщини:

1. Історичний центр міста Чернігів, IX – XIII ст. (із 1989 р.);
2. Культурний ландшафт каньйону міста Кам'янець-Подільський (із 1989 р.);
3. «Могила Тараса Шевченка» і Канівський природний заповідник (із 1989 р.);
4. Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова» (із 1989 р.);
5. Дендрологічний парк «Софіївка» (із 2000 р.);
6. Бахчисарайський ханський палац (із 2003 р.);
7. Археологічний комплекс «Кам'яна Могила» (із 2006 р.);
8. Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI – XVI ст. (із 2007 р.);
9. Миколаївська астрономічна обсерваторія (із 2007 р.);
10. Астрономічні обсерваторії України (із 2008 р.);
11. Історичний центр портового міста Одеса (із 2009 р.);
12. Кирилівська та Андріївська церкви в Києві (із 2009 р.);
13. Торгові поселення і укріплення на Генуезьких торговельних шляхах: від Середземномор'я до Чорного моря (із 2010 р.);
14. Культурний ландшафт «Печерних міст» Кримської Готії (із 2012 р.);
15. Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисарай (із 2012 р.).

Найскладніше в цій справі – це оптимальний відбір номінантів і правильна їх презентація. Вони мають бути унікальними у світовому масштабі, обов'язково – автентичними, добре збереженими та адміністрованими. Конкретніше це можна продемонструвати на прикладах дилем і корективів, які виникають під час опрацювання українських номінацій із міжнародними експертами. Так, суттєвих корективів зазнали номінації у містах Чернівці, Бахчисарай, Кам'янець-Подільський і Севастополь (Херсонес Таврійський). І якщо у Чернівцях об'єкт номінації був значно звужений – з історичного центру міста до одного архітектурного ансамблю в ньому, то у Бахчисарай, Кам'янець-Подільському і Севастополі об'єкти номінування були суттєво розширені в контексті прилеглих історичних ландшафтів.

Надалі найрадикальнішого переосмислення може зазнати номінація «Історичний центр міста Чернігів, IX–XIII ст.». На думку українських та зарубіжних експертів (О. Сердюк, В. Вечерський, Т. Крестев, І. Маковецький), вона має перспективу тільки як складова нової серійної транскордонної номінації «Храми Київської Русі XI–XIII ст.», тож має вноситися спільно хоча б двома східнослов'янськими країнами – Україною і Білоруссю.